

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING “BOBURNOMA”
ASARIDA ARAB TILIDAGI SO‘Z VA IBORALAR**

Yahyoxonov A‘zamxon Nuriddinxon o‘g‘li

*Yangi asr universiteti “Lingvistika: arab tili” mutaxassisligi 1-bosqich
magistranti*

Ilmiy rahbar:

Zohidov Qobiljon

Yangi asr universiteti professori, tarix fanlari doktori

Abstract: Arab tili Sharq tamaddunining eng muhim ilmiy va madaniy tillaridan biri bo‘lib, asrlar davomida musulmon xalqlari ilm-fani, adabiyot va huquqiy tafakkurining asosiy vositasi sifatida xizmat qilgan. Qur‘oni karimning arab tilida nozil bo‘lishi, hadislar, tafsir, fiqh va kalom ilmlarining arab tilida shakllanishi bu tilning nafaqat diniy, balki ilmiy-ma‘rifiy ahamiyatini ham belgilab berdi. Shu sababli, arab tilidagi so‘z va iboralar Markaziy Osiyo xalqlari tarixida, ularning yozma manbalarida, adabiy merosida keng qo‘llanilgan. Arab tilidagi termin va iboralar ilmiy an‘ana, huquqiy tafakkur, tasavvufiy qarashlar hamda adabiy uslubning ajralmas qismi sifatida o‘z o‘rnini topgan.

Kalit so‘zlar: Boburnoma, noyob yodgorlik, jahon adabiyoti.

Markaziy Osiyo adabiyoti va tarixiy manbalarida arab tilining izlari juda ko‘p uchraydi. Bu holat ilmiy merosni o‘rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki arab tilidagi so‘z va iboralar ko‘pincha diniy-huquqiy tushunchalarni, ilmiy kategoriyalarni, madaniy qadriyatlarni ifodalashda ishlatilgan. Ularni to‘g‘ri anglash va sharhlash manbalarni ilmiy tahlil qilishda muhim metodologik vosita hisoblanadi. Boburnoma memuari jahon adabiyoti va manbashunosligidagi muhim va noyob yodgorlik; o‘zbek adabiyotida dastlabki nasriy memuar va tarixiy-ilmiy asar. Muallifi Zahiriddin Muhammad Bobur. Eski o‘zbek (chig‘atoy) tilida yozilgan (taxminan 1518/1519—1530). “Boburiya”, “Voqeoti Bobur”, “Voqeanoma”, “Tuzuki Boburiy”, “Tabaqoti Boburiy”, “Tavorixi Boburiy” kabi nomlar bilan ham ma‘lum. Bobur mirzoning o‘zi esa “Vaqoye” va “Tarix” degan nomlarni ishlatgan. Boburnomada 1494 – 1529-yillarda Markaziy Osiyo, Afg‘oniston va Hindistonda sodir bo‘lgan tarixiy-siyosiy voqealar yilma yil o‘ta aniqlik bilan bayon qilingan bo‘lib, ular muallif hayoti va siyosiy faoliyati bilan bevosita bog‘likdir.

“Boburnoma” memuari o‘zida bayon qilingan voqealar jarayoniga ko‘ra 3 qismga: Bobur mirzoning Turon (1494 — 1504), Afg‘oniston (1504 — 1524)

va Hindiston (1524 — 1530)dagi hukmdorlik davriga bo‘linadi.

Shu nuqtai nazardan, Zahiriddin Muhammad Boburning ilmiy va adabiy merosini o‘rganish ham arab tilidagi so‘z va iboralarini tahlil qilishni talab etadi. Bobur Mirzo Temuriylar sulolasining so‘nggi yirik vakili, buyuk davlat arbobi, sarkarda va adib sifatida o‘z davrining madaniy-ma’naviy merosini o‘z asarlarida mujassam etgan. Uning “Boburnoma” asari nafaqat tarixiy voqealar, geografik tasvirlar va elshunoslik kuzatuvlarni, balki arab tilidagi diniy-huquqiy va ilmiy terminlarni ham o‘z ichiga oladi. Bu esa asarni o‘rganishda arab tilining ilmiy va madaniy ahamiyatini yanada oshiradi.

Zahiriddin Muhammad Boburning ilmiy merosini o‘rganish bugungi kunda ikki jihatdan dolzarbdir:

- Birinchidan, u Turon va Hindiston tarixini, madaniyatini, ijtimoiy hayotini o‘z davrida qanday tasvirlanganini ko‘rsatadi.
- Ikkinchidan, arab tilidagi so‘z va iboralar orqali Bobur davrida ilmiy va diniy tafakkur qanday shakllanganini, ularning adabiy matnda qanday aks etganini anglash imkonini beradi.

1. Arab tilining tarixiy va ilmiy ahamiyati. Arab tili musulmon dunyosida ilmiy tafakkur markaziga aylangan. Qur‘on va hadis ilmlarining arab tilida shakllanishi, fiqhiy qarorlar, tafsir va kalom ilmlarining arab tilida yozilishi bu tilni universal ilmiy til darajasiga ko‘tardi. Turon diyorida yetishib chiqqan olimlar Imom Buxoriy, Abu Iso Muhammad ibn Iso Termiziy, Hakim Termiziy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkirlar arab tilida asarlar yozib, uni ilmiy merosning ajralmas qismiga aylantirdilar.

Arab tilidagi so‘z va iboralar Turon xalqlari adabiyotida ham keng qo‘llanilgan. Masalan, Alisher Navoiy asarlarida arabcha diniy va ilmiy terminlar ko‘p uchraydi. Bu holat arab tilining ilmiy va adabiy merosdagi o‘rnini ko‘rsatadi.

2. Zahiriddin Muhammad Bobur mirzo va uning ilmiy merosi. Zahiriddin Muhammad Bobur mirzo o‘z davrining yirik davlat arbobi va sarkardasi bo‘lish bilan birga, adabiyot va ilm-fan sohasida ham katta meros qoldirgan. Uning “Boburnoma” asari tarixiy, geografik, etnografik va adabiy jihatdan noyob manba hisoblanadi.

“Boburnoma”da arab tilidagi diniy-huquqiy terminlar, Qur‘on oyatlari va hadislar, fiqhiy iboralar uchraydi. Bu Bobur mirzoning diniy va dunyoviy bilimlari keng bo‘lganini ko‘rsatadi. U arab tilini nafaqat diniy manbalarni o‘rganishda, balki adabiy ifoda vositasi sifatida ham qo‘llagan.

3. “Boburnoma”dagi arab tilida keltirilgan so‘z va iboralar.

“Boburnoma”da arab tilidan kirgan ko‘plab so‘z va iboralar uchraydi.

Ularni bir necha guruhga ajratish mumkin:

- Diniy-huquqiy terminlar: “shariat”, “fatvo”, “halol”, “harom”,

“qazi”, “masjid” kabi soʻzlar arab tilidan kirib, Bobur mirzo matnida keng qoʻllanadi.

- Qurʼon oyatlari va hadislar: Bobur mirzo asarda Qurʼon oyatlaridan iqtiboslar keltiradi. Bu uning diniy tafakkurini va arab tiliga boʻlgan chuqur eʼtiborini koʻrsatadi.

- Tasavvufiy iboralar: “zikr”, “tasavvuf”, “murshid”, “faqir” kabi soʻzlar Bobur mirzo ruhiy-maʼnaviy dunyoqarashini aks ettiradi.

- Ilmiy terminlar: “ilm”, “hikmat”, “adab”, “maʼrifat” kabi arabcha soʻzlar Bobur mirzo matnida ilmiy va maʼnaviy qadriyatlarni ifodalashda ishlatiladi.

4. Arab tilidagi iboralarining adabiy uslubdagi oʻrni. Zahiriddin Muhammad Bobur arab tilidagi iboralarni oʻzbek tilidagi matnga uygʻunlashtirib, badiiy uslubni boyitgan. Qurʼon oyatlari va hadislar matnga diniy-maʼnaviy chuqurlik bagʻishlagan. Arabcha iboralar Bobur mirzo matnini Sharq adabiy anʼanalariga bogʻlab, uni universal ilmiy-adabiy merosga aylantirgan.

5. “Boburnoma”dagi arabcha soʻzlarning semantik tahlili. Arabcha soʻzlar “Boburnoma”da koʻpincha diniy-huquqiy va ilmiy kontekstda qoʻllanadi. Masalan, “shariat” soʻzi diniy qonunlarni, “qazi” soʻzi sudlov tizimini, “ilm” soʻzi bilimni, “hikmat” soʻzi esa falsafiy tafakkurni ifodalaydi. Bu soʻzlarning semantik tahlili Bobur mirzo davrida diniy va ilmiy tafakkur qanday shakllanganini koʻrsatadi.

6. Arab tilidagi iboralar orqali Bobur mirzo dunyoqarashini anglash. Arabcha iboralar Bobur mirzo dunyoqarashini anglashda muhim manba hisoblanadi. U Qurʼon oyatlari va hadislar orqali diniy eʼtiqodini, fiqhiy terminlar orqali huquqiy tafakkurini, tasavvufiy iboralar orqali ruhiy-maʼnaviy qarashlarini ifodalagan. Bu esa Bobur mirzo shaxsiyatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

7. Boburshunoslikda arab tilining ahamiyati. Boburshunoslik tadqiqotlarida arab tilidagi soʻz va iboralarni tahlil qilish alohida ahamiyatga ega. Chunki bu orqali “Boburnoma”ni ilmiy sharhlash, Bobur mirzo davrining diniy, huquqiy va ilmiy tafakkurini anglash mumkin. Arab tilidagi terminlarni toʻgʻri izohlash metodologik jihatdan muhimdir.

8. Arab tilidagi iboralar va zamonaviy tadqiqotlar. Bugungi kunda “Boburnoma”ni oʻrganishda arab tilidagi soʻz va iboralarni tahlil qilish zamonaviy tadqiqotlarda ham dolzarbdir. Bu orqali Bobur mirzo merosini yanada chuqurroq anglash, uni jahon ilmiy hamjamiyatiga taqdim etish mumkin.

Arab tili musulmon dunyosining ilmiy va madaniy merosida markaziy oʻrin tutgan boʻlsa, Zahiriddin Muhammad Bobur mirzo oʻz “Boburnoma”

asarida arab tilidagi soʻz va iboralarni keng qoʻllash orqali bu merosni davom ettirgan. Asarda uchraydigan arabcha terminlar Bobur mirzo diniy-huquqiy bilimlarini, ilmiy tafakkurini va adabiy mahoratini koʻrsatadi. Shu bois “Boburnoma”ni oʻrganishda arab tilidagi soʻz va iboralarni tahlil qilish nafaqat adabiy, balki ilmiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

“Boburnoma” memuaridagi arab, fors, hind, tukiylar chigʻatoy soʻzlar bugungi kunda ham zamonaviy tadqiqotlarda tahlil qilinmoqda. Chunki Bobur mirzoning shoh asari boʻlgan “Boburnoma” koʻplab tillarga tarjima qilingan. Misrdagi “Ayn Shams” Universiteti professori, filologiya fanlari doktori “Boburnoma”ni arab tiliga tarjima qilgan. Bundan tashqari Bobur mirzo ijodi va faoliyatiga doir maqolalari va risolalarida arab tilida keltirilgan soʻzlarning oʻsha davrdagi isteʼmoli, qanday maʼno anglatishi borasidagi qarashlarini ham keltirib oʻtgan. Qozogʻistonlik olim, filologiya fanlari doktori, professor Islom Jemeney tomonidan amalga ishirlangan “Boburnoma”ning qozoq tilidagi tarjimasida ham arab tilidagi soʻzlarga izohlar berib ketilgan, ayrim oʻrinlarda soʻzning oʻzi keltirilgan.

Bobur nomli xalqaro jamoat fondining yoshlar boʻlimi rahbari, yosh tadqiqotchi Bobur mirzoning soʻzi haqida shunday yozadi:

**Yetsang bogʻ aro sorigʻ yuzim sogʻin,
Koʻrsang zilol suvini sheʼru soʻzim sogʻin.
Zahiriddin Muhammad Bobur**

Hazrati Bobur bobomiz muborak yuzlarini hazonga, sheʼru soʻzlarini esa zilol suvga oʻxshatayotgani – u Zot qalbining pokligi, fikrlash doirasining kengligi, shoirlik mahorati yuqori darajada rivojlanganligi va eng asosiysi, ona tabiatga boʻlgan mehr-muhabbatning yuksak darajada ekanligidan dalolatdir.⁶⁴

**Asru koʻp emish jurʼat - u himmat Sizga,
Roʻziy qilgʻay Xudoy nusrat Sizga.
Mardonligʻingizni bori edl bildi,
Rahmat Sizga, hazor rahmat Sizga!**

Zahiriddin Muhammad Bobur

Bobur Mirzo qalamiga mansub boʻlgan yuqorida keltirilgan misralardagi soʻzlarni navoiyshunos va boburshunos olim, filologiya fanlari nomzodi, dotsent Burobiya Rajabova quyidagicha izohlaydi:

“Boburning ham davlat, ham dinning talabini ado etayotgan mard, jurʼatli askarlariga murojaat qilib, ularni xalqona uslubda olqishlab yozgan ruboiysi ham bor. Ushbu ruboiy mazmunida u askarlariga Olloh gʻoliblik ato qilganini,

⁶⁴ Faxriddin Nosirjonov. Taʼzim (yosh boburshunoslar uchun qoʻllanma). – Toshkent: “Kafolat print company”, 2021. – B. 10.

ularning mard, jasurligini el ham bilganini faxr tuyg'usi bilan ifodalagani ko'rinadi. Ruboiyda "Sizga" radifi qo'llangan va ayni to'rtinchi misrada mahorat bilan "Rahmat Sizga, hazor rahmat Sizga!" shaklidagi takror san'ati qo'llanilgan. Takror san'ati vositasida Boburning Bosh qo'mondon sifatida askarlariga bildirgan shohona iltifoti, rahmatnomasi nihoyatda ta'sirli chiqqan"⁶⁵.

Zahiriddin Muhammad Boburning:

"Rahmat Sizga, hazor rahmat Sizga!" misrasidagi "hazor" leksemasi klassik sharq adabiyoti tiliga mansub bo'lib, tarixiy-etimologik jihatdan fors-tojik tilidan o'zlashgan birlik hisoblanadi.

1. Etimologik manba

"Hazor" (fors. هزار — hazor) so'zi "ming" ma'nosini bildiradi.

Bu so'z: qadimgi fors tilidagi "hazor",

o'rta fors (pahlaviy) tilidagi "hazaar",

yangi fors tilidagi "hezar" shakllarida uchraydi.

Shuning uchun ilmiy jihatdan aytganda, "hazor" arabcha emas, balki eroniy (indoevropa) til oilasiga mansub leksemdir.

2. Arab tilidagi muqobili: arab tilida "ming" ma'nosini ifodalovchi so'z:

ألف (alf)

Shuning uchun agar bu ifoda sof arabcha bo'lganda, "alf rahmat" shaklida bo'lar edi. Ammo turkiy-forsiy adabiy an'anada "hazor rahmat" birikmasi mustahkam poetik formula sifatida shakllangan.

3. Nima uchun "arabcha" deb o'ylanishi mumkin?

Mumtoz adabiyotda arabcha va forscha unsurlar juda zich aralash holda qo'llanilgan. Bobur tilida ham:

arabcha diniy-falsafiy terminlar,

forscha poetik birliklar,

turkiy asosiy grammatik tuzilma birgalikda ishlatiladi.

"Hazor" so'zi:

diniy mazmun ifodalagan holatda tez-tez ishlatilgani, "rahmat" (arabcha رَحْمَة) so'zi bilan birikib kelgani sababli ba'zan arabcha deb noto'g'ri tasavvur qilinadi.

4. "Rahmat" so'zining lingvistik tahlili (arabcha qatlam). Bobur mirzo misrasidagi yana bir muhim so'z — "rahmat".

Bu so'z arab tilidagi:

رَحْمَة (rohmah) leksemasidan o'zlashgan bo'lib, r-h-m (ر ح م) ildizidan yasalgan.

Ildiz ma'nosi: mehr, shafqat, marhamat, ilohiy inoyat.

⁶⁵ Burobiya Rajabova. Lutfiy va Bobur. – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2025. – B. 40.

Arab tilida bu ildizdan:

Rahmon (الرحمن);

Rahim (الرحيم); marhamat,istirhom kabi ko‘plab shakllar hosil bo‘ladi. Shunday qilib, “hazor rahmat” birikmasi: forsiy son (hazor), arabiy masdar (rahmat) kombinatsiyasidan tashkil topgan murakkab leksik birlikdir.

5. Morfologik va stilistik tahlil:

5.1. Morfologik jihat. “Hazor” so‘zi son turkumi (miqdor son), o‘zgarmas leksema. “Rahmat” so‘zi arabcha masdar bo‘lib, o‘zbek tilida otlashgan shaklda ishlatiladi. Birikma aniqlovchi aniqlanmish shaklida keladi.

5.2. Stilistik vazifasi. “Hazor rahmat”: mubolag‘a (giperbola) san‘atini yuzaga keltiradi, takror (anaphora) orqali ta‘kid kuchaytiriladi, poetik ritm hosil qiladi.

6. Bobur tilida arabiy-forsiy qatlam:

Bobur asarlarida: arab tilidagi diniy, huquqiy, ilohiy tushunchalar; fors tilida poetik-estetik birliklar, turkiy tilda asosiy sintaktik konstruksiya sifatida funksional taqsimot kuzatiladi. “Hazor” so‘zi: turkiy nutqda forsiy o‘zlashma sifatida mustahkamlangan chig‘atoy adabiy tilining keng tarqalgan elementi bo‘lgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, “Hozor / Hazor” so‘zi tilida emas, balki fors-tojik tilidan o‘zlashgan bo‘lsa-da turkiy va arab tilidagi so‘zlar bilan kelgan.

So‘z indoevropa (eroniy) til oilasiga mansub. Arab tilidagi muqobili — “alf”.

“Hazor rahmat” birikmasi arab va fors tilidagi qatlamning integratsiyasidan iborat. Bu birlik mumtoz turkiy adabiyotda poetik mubolag‘a formulasi sifatida ishlatilgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma” memuarida arab tilidagi so‘zlarni mohirona qo‘llar ekan, so‘zda kamol topdi. Hazrat Amir Alisher Navoiy ta‘biri bilan aytganda “kalom ichra kamol topdi”⁶⁶. Bobur mirzo Amir Alisher Navoiy ijodining muhibi bo‘lgani sababli ham har ikkisining ijodida arab tilidagi so‘z va iboralarini qo‘llashiga ko‘ra mushtarak jihatlar bo‘lgan. Arab tilidagi so‘z va iboralar “Boburnoma” asaridagi diniy terminlarni yoritishda ko‘proq qo‘llanilgan. Fikrimiz tasdig‘ini boburshunos olim Burobiya Rajabova tomonidan keltirilgan fikrlarda ko‘rish mumkin:

“Sohibqiron Amir Temur va temuriylar davlatiga xos xususiyatlardan biri ayollarga bo‘lgan munosabat masalasidir, zero ayollar ham ulug‘ mavqega ega

⁶⁶ Qarang: Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. (Nasriy bayoni bilan). – Toshkent: “Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1991. – B. 245.

bo'lgan⁶⁷.

Zahiriddin Muhammad Bobur diniy bilimlarni ham puxta egallagan shaxsiyat edi. Diniy terminlarni ham o'z o'rnida mohirona qo'llay olgani ham shu sabablidir. Arab yozuvini bir muncha soddalashtirish maqsadida “Xatti Boburiy” bitigini kashf etdi va mazkur yozuv bilan Qur’oni karimni ko’chirib, uni Saudiya Arabistoniga yubordi. Bu ham o’z navbatida Bobur mirzoning rasmi xat ilmini ham yaxshi bilganligidan dalolat qiladi. Bu xususida Afg’onistonlik olimlardan professor Abdulhakim Shar’iy Juzjoniy, Halim Yorqin⁶⁸, professor Shafiqa Yorqin izlanishlar olib borgan. Xulosa qilib aytganda Bobur mirzoning nafaqat “Boburnoma” memuari, shu bilan bir qatorda boshqa asarlarida ham arab tilidagi so’z va iboralar mohirona qo’llangan va bu masalarni o’rganish allomaning yana bir muhim qirralarini ochib berishi bilan ahamiyatlidir.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Burobiya Rajabova. Lutfiy va Bobur. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2025. – B. 40.
2. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. (Nasriy bayoni bilan). – Toshkent: “Adabiyot va san’at nashriyoti, 1991. – B. 245.
3. Rui De Klavixo. Samarqandga – Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403 – 1406). Tarjimon O. Tog’aev. – Toshkent: “O’zbekiston”, 2010. – B. 154-190.
4. Burobiya Rajabova. Onalar bilan suhbat. – Toshkent: “Turon zamin ziyo”, 2014. – B. 46.
5. Muhammad Halim Yorqin. Boburiy xat: ilmiy risola. – Toshkent: “Zabarjad media”, 2023. – 80 b.
6. Faxriddin Nosirjonov. Ta’zim (yosh boburshunoslar uchun qo’llanman). – Toshkent: “Kafolat print company”, 2021. – B. 10.

⁶⁷ Rui De Klavixo. Samarqandga – Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403 – 1406). Tarjimon O. Tog’aev. – Toshkent: “O’zbekiston”, 2010. – B. 154-190.

⁶⁸ Muhammad Halim Yorqin. Boburiy xat: ilmiy risola. – Toshkent: “Zabarjad media”, 2023. – 80 b.